

Відомості про автора:

Комар Таїсія Василівна – кандидат психологічних наук, доцент, професор кафедри практичної психології та педагогіки Хмельницького національного університету.

Статтю подано друку 15.04.2015.

УДК 37.015.3:005.32

© М. В. Кормишев, 2015 р.

М. В. Кормишев (м.Слов'янск)

**ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ТА УМОВИ РОЗВИТКУ МОТИВАЦІЇ УЧІННЯ
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ**

У статті проаналізовано наукові дослідження зарубіжних і вітчизняних психологів з проблем умов і механізмів розвитку мотивації навчання особистості. Мотивація навчання є одним з визначальних чинників ефективності навчального процесу. Дослідження механізмів розвитку сфери мотивації навчання молодших школярів представляє окрему галузь наукових пошуків і є особливо актуальним. Здійснений теоретичний аналіз концепцій і підходів до вивчення феномену розвитку мотивації навчання представляє її сутність, закономірності та механізми формування залежно від внутрішніх і зовнішніх умов розвитку та виховання дитини, що в цілому зробило можливим визначення та обґрунтування основних концептуальних положень дослідження.

Ключові слова: мотивація навчання, механізми розвитку мотивації, умови розвитку навчальної мотивації.

В статье проанализированы научные исследования зарубежных и отечественных психологов по проблемам условий и механизмов развития мотивации учения личности. Мотивация учения является одним из определяющих факторов эффективности учебного процесса. Исследование механизмов развития сферы мотивации учения младших школьников представляет отдельную отрасль научных поисков и является особенно актуальным. Осуществленный теоретический анализ концепций и подходов к изучению феномена развития мотивации учения представляет ее сущность, закономерности и механизмы формирования в зависимости от внутренних и внешних условий развития и воспитания ребенка, что в целом сделало возможным определение и обоснование основных концептуальных положений исследования.

Ключевые слова: мотивация учения, механизмы развития мотивации, условия развития учебной мотивации.

The problem of pupil's learning motivation and its activation has not lost topicality both in our home and foreign psychology. Psychologists emphasize that solving this problem is one of the most complicated objectives of present-day psychology. So, it is necessary to research basic theoretical and methodological principles of a pupil's motivation appearance and its development. The psychologists point out that appearance of pupils' need for learning activities is connected with the development of imagination and symbolic function in the playing activities. Their actual existence generates the necessity of knowledge content and competence of theoretical character. Organization of primary learning in the form of learning activity favors assimilation of theoretical knowledge and competence which form a primary pupil's foundations of theoretical thinking and the need for this activity.

Key words: learning motivation, psychological mechanisms, conditions of motivation development.

Постановка проблеми. Проблема розвитку мотивації учіння школярів набуває сьогодні особливого значення, а також, є однією із основних цілей сучасної освіти. Для пошуку можливостей її вирішення, насамперед, потрібно визначити головні напрямки теоретичного аналізу цієї проблеми. Таким чином, аналізуючи детермінанти розвитку мотивації особистості, потрібно визначити значення різних факторів оточуючої дійсності, а також, особливо виявити значущість цілеспрямованих виховних впливів на сферу мотивації учіння школярів. Для нашої роботи також важливим є аналіз здобутків сучасного дослідницького поля щодо вивчення проблем мотивації особистості, зокрема, мотивації учіння, умов та механізмів її розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій Здійснений теоретичний аналіз засвідчив, що мотиви поведінки й діяльності змінні з погляду вікової динаміки та виховних впливів. Як переконливо доводить О. М. Леонтьєв, розвиток дитини характеризує, насамперед, зміна мотивів її діяльності. Нові мотиви, які «виникають під час розвитку дитини, надають їй діяльності нового сенсу й змінюють усвідомлення нею явищ навколишнього світу. Формуючись під впливом виховання й навчання, мотиви, своєю чергою, постають важливою психологічною передумовою цих процесів» [9, с. 431]. Сферу особистості характеризує переважно тенденція до інтеграції однорівневих стихійних спонукань у великі мотиваційні утворення. Це призводить до виникнення єдиної, цілісної ієрархічно побудованої мотиваційної структури особистості.

В. Г. Асєєв у своїх дослідженнях зазначив, що характерна для раннього дитячого віку аморфна структура спонукань з однорівневою будовою, ситуаційністю та імпульсивністю актуалізації поступово перетворюється в більш складну, багаторівневу структуру з поведінкою, ієрархічним підпорядкуванням спонукань, з високою динамічною змістово-сисловою єдністю. Аналізуючи механізми, що зумовлюють процес розвитку мотивації особистості, В. Г. Асєєв виділив два основних механізми. Перший із них полягає в тому, що умови діяльності та взаємовідношень, які склалися стихійно або спеціально організовані вихователем, вибірково актуалізують окремі ситуативні спонукання, що за умови систематичної активізації поступово зміцнюються й переходять у більш стійкі мотиваційні утворення. Цей механізм автор позначив як формування «знизу догори». Другий механізм полягає в засвоєнні вихованцем спонукань, цілей, ідеалів, змісту направленості особистості, які пропонуються йому в готовій «формі» і які, за задумом вихователя, повинні в нього сформуватися, та які сам вихованець повинен поступово перетворити з тих, що розуміються зовнішньо, у ті, що прийняті внутрішньо та реально діють. Як зазначив автор, пояснення сенсу спонукань, що формуються, та співвіднесення їх з іншими, значною мірою полегшують вихованцю внутрішню смислову роботу й допомагають йому уникнути стихійного пошуку, пов'язаного з багатьма помилками. Цей механізм автор позначив як формування «зверху донизу». Аналізуючи детермінанти розвитку мотивації людини, учені підкреслюють значення оточуючої дійсності, й особливо, цілеспрямованих виховних впливів [1].

П. М. Якобсон вважає, що на специфіку мотивів учіння впливають особливості особистості учня й особливості динаміки самого процесу учіння. За А. К. Марковою, головними напрямками генезису мотивації є: якісне ускладнення мотиваційної сфери; подальше ускладнення зв'язків інтелектуальної та афективно-потребової сфери, операційно-виконавчої та мотиваційної сторін діяльності; складні перетворення й генетичні переходи всередині мотиваційної сфери; ускладнення вміння підпорядковувати мотиви, намічати перспективні цілі своєї поведінки [12,19].

Л. С. Виготський наголошує, що під час вивчення динаміки віку ключовим постає питання про генезис його центральних новоутворень. На думку вченого, після встановлення соціальної ситуації розвитку (яка визначається відносинами дитини й середовища) на початку вікового періоду, треба визначити як з життя дитини у певному соціальному середовищі виникають новоутворення, властиві цьому віку [4].

Дослідивши соціальну ситуацію розвитку молодшого школяра, Л. І. Божович зазначає, що діти, які стають школярами, знаходяться на першій сходинці суспільного положення. І ті школярі, які з самого початку навчання із задоволенням виконують завдання, демонструючи при цьому, що для

них нове суспільне положення є значущим й емоційно привабливим (завдяки чому привабливими стають і всі ті обов'язки, які пов'язані з новим положенням) мають сформовану «внутрішню позицію», а ті, які не виявляють позитивного ставлення до свого нового суспільного положення, за своєю «внутрішньою позицією» можуть ще залишатися дошкільнятами [2].

Це інтегративне особистісне новоутворення кінця дошкільного дитинства осмислюється В. І. Слободчиковим і Г. А. Цукерман, згідно з їхньою термінологією, як статус школяра, а не позиція учня. Дослідники прослідковують шлях від статусного «Я – школяр» (з притаманною йому здатністю до порівнювальної рефлексії) до позиційного «Я – учень» (з притаманною йому визначальною рефлексією як індивідуальною здібністю), наголошуючи на важливості вибудовування відносин між «Я учень – незнаючий та готовий звернутися по допомогу» і «Я школяр – знаючий і готовий діяти», й вважають, що інакше не можна буде вибудувати заплановану норму кінця молодшого шкільного віку «Я – учень» [16].

Як зазначає Д. Б. Ельконін, головною характерною рисою шкільного навчання є те, що «зі вступом до школи дитина починає здійснювати (можливо, уперше у своєму житті) суспільно корисну й суспільно оцінену діяльність – учбову діяльність, і це ставить її в цілковито нову позицію щодо всіх оточуючих» [18, с. 343]. Д. Б. Ельконін вважає, що саме навчальна діяльність, суспільна за змістом, сенсом, формою здійснення, постає провідною в молодшому шкільному віці, тобто в період її формування. А провідним внутрішнім чинником регулювання активності особистості школяра у учбовій діяльності постає мотивація [18].

А. С. Макаренко надавав великого значення вихованню в школярів мотивів широкої часової перспективи. Характеризуючи природний процес розвитку дитини в цьому плані, він писав про те, що виховати людину це значить виховувати в ній перспективні шляхи. Чим старшим є вік дитини, тим далі відсувається обов'язкова межа найближчої оптимістичної перспективи. У своїх працях А. С. Макаренко акцентував на значенні трудової діяльності, яка одночасно є й педагогічною цінністю, й ефективним засобом впливу на розвиток особистості дитини у навчальних закладах [10].

Формулювання цілей статті. У напрямках сучасної психології не втрачає актуальність проблема підвищення мотивації учіння школярів. Учені наголошують, що в цілому, вирішення цього питання є одним з найбільш складних завдань сучасної психології. Отже, потрібно не тільки визначитися з концептуальними підвалинами подальшого аналізу цієї проблеми, але й конкретизувати базові теоретичні та методичні принципи її виникнення та розвитку.

Виклад основного матеріалу Нова соціальна ситуація вводить сучасного школяра в суворо нормований світ відношень, вимагає від нього організованої довільності, відповідальності за дисципліну, за розвиток виконавчих дій, пов'язаних з набуттям навичок учбової діяльності, а також за розумовий розвиток. У кожної дитини, що вступає до школи, підвищується психічна напруга, що відображається не лише на її фізичному здоров'ї, але й на поведінці. Водночас, вимоги навчальної діяльності сприяють формуванню в учнів довільності як характеристики всіх їхніх психічних процесів, бо учень щодня виконує те, що передбачає його позиція учня. Поступово учень, виконуючи те, що від нього вимагають, а не те, що хоче сам, вчиться керувати своєю поведінкою. Дослідження психологів свідчить, що в молодших школярів намір виконати завдання первісно виникає тільки у тому випадку, якщо дорослий бере участь у формуванні цього наміру, і поступово, протягом молодшого шкільного віку, у дітей формується уміння самостійно утворювати намір, який, своєю чергою, набуває більш стійкого характеру й починає все активніше спонукати до діяльності [14,15,17].

Учені вважають, що саме у цьому віці суттєвим досягненням постає переважання мотиву «Я повинен» над мотивом «Я хочу» Отже, майстерність учителя має полягати у тому, щоб не зневажаючи суспільно значущим, зробити його особистісно значущим. Це важливо, бо саме в початковій школі пізнавальні інтереси поглиблюються, починає усвідомлюватись життєва значущість учіння. Психологи зазначають, що навчання починається раніше шкільного віку, проте дошкільне навчання суттєво відрізняється від шкільного, яке спрямоване на засвоєння основ

наукових знань. Як підкреслюють психологи, виникнення й формування в дошкільника потреби в учбовій діяльності пов'язане з його розвитком всередині ігрової діяльності уяви і символічної функції, наявність яких створює у нього потребу в змісті знань і вмінь теоретичного характеру. Організація початкового навчання у формі навчальної діяльності сприяє засвоєнню теоретичних знань та вмінь, які формують у школярів основи теоретичного мислення і потребу в цій діяльності [5,12,14].

На думку багатьох науковців, психологічний аналіз соціальної ситуації розвитку в молодшому шкільному віці позначає зону найближчого розвитку: запит дитини звернутий до загальних способів орієнтування в складному світі, оволодіння якими вимагає вироблення дослідницької позиції, рефлексії, що дозволяє адекватно й відповідно оцінювати свої дії та вчинки. Водночас, мають бути сформовані основи учбової діяльності як форми саморозвитку (вміння вчитися). Таким чином, школяр як суб'єкт учбової діяльності самостійно розвивається й формується в межах цієї діяльності, освоюючи нові способи узагальнення й класифікації, синтезу й аналізу. Застосування розвивального навчання стимулює розвиток у молодших школярів теоретичного мислення й відповідних вмінь. Протягом другого-четвертого класів інтерес до загальних способів вирішення задач, теоретичних узагальнень матеріалу, що вивчається, поступово набуває стійкого характеру й починає виступати як дієвий мотив учбової діяльності. Зазначимо, що на зміни в мотиваційній сфері впливає цілеспрямована робота з розвитку пізнавальних процесів молодших школярів, перехід до ситуації учіння, що сумісно визначається ще на початку шкільного життя дитини, особливості побудови навчальних курсів для молодших школярів [6, 8, 17].

Для молодшого шкільного віку особливо значущою є ігрова мотивація, а самі мотиви учіння молодших школярів мають як позитивні (загальне позитивне ставлення до школи, широта кола інтересів, допитливість), так і негативні сторони (недостатня дієвість, нестійкість, малоусвідомленість, слабка узагальненість, орієнтація на результат навчання). Психологи акцентують на складності та суперечливості мотиваційної сфери учнів початкової школи з опертям на аналіз знаних та реально діючих мотивів учіння. Мотив боргу, прагнення отримувати позитивні оцінки, прагнення до розумової, творчої діяльності спонукають навчальну діяльність учнів, хоча первісно й не усвідомлюються. Мотиви самовизначення й самовдосконалення добре усвідомлюються, проте реально не діють. Учені також стверджують, що від оцінювання залежить розвиток мотивації учіння. Чим позитивнішим є ставлення учня до процесу та результатів навчання, тим більш значущим постає оцінне ставлення вчителя, особливо у першокласників, коли переважає мотивація успіху. При цьому, у відмінників та трієчників меншого вираження набуває пізнавальна мотивація (вони більше орієнтовані на оцінку та уникнення невдачі). Стилі керівництва класом та педагогічного спілкування безпосередньо впливають на розвиток мотивації молодшого школяра. Так, авторитарний стиль сприяє розвитку в учнів мотивів отримання високої оцінки та похвали, уникнення невдачі, а демократичний стиль – пізнавальної мотивації [11, 12].

Простежимо зміни мотивів учіння протягом навчання в початковій школі. За даними учених у дітей, які вступають до школи, широкі соціальні мотиви виражають потребу, яка виникає на попередній стадії розвитку – зайняти нове положення – положення школяра. Водночас, відмічено певний рівень розвитку пізнавальних інтересів, хоча вони на початку навчання в школі ще нестійкі, епізодичні, ситуативні. Обидва ці мотиви забезпечують відповідальне ставлення молодшого школяра до учіння й до школи. Проте вже в третьому класі ця потреба постає задовільненою й втрачає свою емоційну привабливість. У зв'язку з цим вчитель перестає бути центральною фігурою в класі, яка здатна визначати поведінку дітей і їхні взаємини. Поступово в школяра виникає інтерес до думки однокласників [2].

Як свідчать результати досліджень, дитина приходить до школи з широкими соціальними мотивами (мотивами самовдосконалення й самовизначення), що створює особистісну готовність до учіння в школі. Така установка сприяє позитивному ставленню дітей до нової діяльності, хоча (оскільки вона не пов'язана з прямим продуктом навчальної діяльності) й знижує його силу та

дієвість і носить переважно характер розуміння. Посилюють мотивацію молодшого школяра, зазвичай, близькі цілі, бо діти живуть сьогоденням. Учбово-пізнавальна мотивація не займає провідного місця в мотивації першокласника (він ще не знає навчальної діяльності, у якій ці мотиви виникають). Серед таких мотивів краще усвідомлюються мотиви, пов'язані з цілями учіння. Пізнавальний інтерес до кінця молодшого шкільного віку знаходиться на низькому або середньому рівні, а найбільш характерними є мотиви пов'язані з процесом навчальної діяльності. Загалом, у молодшого школяра учбово-пізнавальна мотивація не є провідною, і за умов традиційного навчання до початку підліткового віку може виникнути так званий «мотиваційний вакуум». Психологи також зазначають, що до кінця третього класу відбувається закономірне згасання первісного широкого й поверхневого інтересу до школи. Ставлення молодшого школяра до вчителя в цілому доброзичливе, проте спостережено засмучення дитини низькими оцінками, бо позиційні соціальні мотиви в цьому віці представлені бажанням отримувати схвалення вчителя. Водночас, поступово з'являється потяг зайняти певне місце й у колективі однолітків [13].

На думку фахівців, протягом навчання в початковій школі відбувається становлення від ігрової діяльності до учіння та позанавчальних видів діяльності. При цьому, до третього класу збільшується кількість учнів для яких навчальна діяльність втрачає особистісну значущість (утворюється «мотиваційний вакуум»). Водночас, роль батьків як особистісно значущих суб'єктів для молодших школярів збільшується (тенденцію спостережено до 3 класу). Також значущими є вчителі й однокласники (тенденція також збільшується). Соціальні мотиви (провідні у першому-другому класі), поступово втрачають свою силу, натомість підвищується значущість пізнавальних мотивів. Як стверджують учені, у сучасних школярів за умови неповноцінного проживання дошкільного дитинства до кінця вікового періоду не з'являються психологічні новоутворення, необхідні для переходу до наступного вікового періоду – соціальні мотиви навчання, пов'язані з потребою дитини зайняти нове місце в системі доступних їй суспільних відносин. Діти приходять до школи без зазначених мотивів, а сучасна початкова школа часто не сприяє їхньому формуванню. Водночас, згасають пізнавальні мотиви навчання, бо програма навчання в першому класі дублює програми підготовки дітей до школи, відтак – через деякий час учні втрачають будь-який інтерес до навчання. Пізнавальний інтерес згасає через відсутність новизни досліджуваного матеріалу, а соціальні мотиви навчання, які сприяють виконанню дитиною навіть не цікавих видів діяльності, не сформовані. Як свідчать результати сучасних досліджень, коло мотивів сучасних молодших школярів звужено через відсутність низки «широких соціальних мотивів учіння» (мотив самоосвіти, мотив почуття обов'язку перед учителем, мотив самовдосконалення) та слабшого вираження низки інших соціальних мотивів (наприклад, похвали вчителя) [6, 7].

Висновки. Отже, здійснений теоретичний аналіз уможливорює такі висновки: мотивація учіння молодшого школяра залежить від особливостей сформованих новоутворень на момент початку навчання в школі, особливостей організації батьківського виховання, шкільного середовища, а особливо, від постаті вчителя, стилю та організації навчально-виховної діяльності; розвиток мотивації учіння в молодшому шкільному віці характеризує тенденція до об'єднання, інтеграції розрізнених стихійних спонукань у більші мотиваційні одиниці зі схильністю до утворення єдиної, цілісної мотиваційної системи особистості, вибудовування ієрархії мотивів; у сучасних дітей констатовано своєрідну картину розвитку мотивів учіння: низький рівень суб'єктивної готовності до навчання у школі, несформованість низки соціальних мотивів учіння, швидке згасання пізнавального інтересу протягом навчання, що значно ускладнює процес учбової діяльності. При цьому, якщо навчання відбуватиметься традиційним способом, то це може призвести до виникнення «мотиваційної порожнечі» на момент закінчення початкової школи – до негативного або байдужого ставлення до шкільного навчання.

Література

1. Асеев В.Г. Мотивация поведения и формирование личности / В.Г.Асеев. – М. : Мысль,

1976. – 158 с.
2. *Божович Л. И.* Проблемы развития мотивационной сферы ребенка / Л. И. Божович // Изучение мотивации поведения детей и подростков / под ред. Л. И. Божович, Л. В. Благонадежиной. – М., 1972. – С. 7–44.
 3. *Вилюнас В. К.* Психологические механизмы мотивации человека / В.К. Вилюнас. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 288 с.
 4. *Выготский Л.С.* Педагогическая психология / Л.С.Выготский / Под ред. В.В. Давыдова. – М.:Педагогика-Пресс, 1999. – 536 с. – (“Психология : Классические труды”).
 5. *Давыдов В. В.* Теория Л. С. Выготского и деятельностный подход в психологии / В. В. Давыдов, Л. А. Радзиховский // Вопросы психологии. – 1981. – № 1. – С. 67–80.
 6. *Дусавицький О.К.* Діагностика розвитку особистості молодшого школяра : навч.-метод. посібник для психологів-практиків та вчителів / О.К.Дусавицький, М.В.Розен (Удовенко). – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. – 216 с.
 7. *Елфимова Н.В.* Диагностика и коррекция мотивации учения у дошкольников и младших школьников / Н.В.Елфимова. – М. : Изд-во Моск. Ун-та, 1991. – 109 с.
 8. *Костюк Г. С.* Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк / за ред. Л. М. Проколієнко. – К. : Рад. шк., 1989. – 608 с.
 9. *Леонтьев А. Н.* Избранные психологические произведения. В 2-х т. / А.Н. Леонтьев. – Т. I. – М. : Педагогика, 1983. – 392 с.
 10. *Макаренко А. С.* Сочинения : в 7 т. / А. С. Макаренко. – Т. 5. –М. : АПН, 1958. – 558 с.
 11. *Макклеланд Д.* Мотивация человека / Д. Макклеланд. – СПб. : Питер, 2007. – 672 с. : ил. – (Серия “Мастера психологии”).
 12. *Маркова А.К.* Формирование мотивации учения : Книга для учителя / А.К. Маркова, Т.А. Матис, А.Б.Орлов. – М. : Просвещение, 1990. – 192 с.
 13. *Матюхина М.В.* Особенности мотивации учения младших школьников / М. В. Матюхина // Вопросы психологии. – 1985. – №1. – С. 43–49.
 14. *Мухина В. С.* Возрастная психология : феноменология развития, детство, отрочество : Учебник для студ. вузов / В.С.Мухина. – 4-е изд., стереотип. – М. : Издательский центр “Академия”, 1999. – 456 с.
 15. *Славина Л.С.* Роль поставленной перед ребенком цели и образованного им самим намерения как мотив деятельности школьника / Л.С. Славина / Изучение мотивации поведения детей и подростков / Под ред. Л.И.Божович, Л.В.Благонадежной. – М. : Педагогика, 1972. – С.45–80.
 16. *Слободчиков В. И.* Генезис рефлексивного сознания в младшем школьном возрасте / В. И. Слободчиков, Г. А. Цукерман // Вопросы психологии. – 1990. – № 3. – С.25–36.
 17. *Талызина Н.Ф.* Управление процессом усвоения знаний (психологические основы) / Н.Ф. Талызина. – М. : изд-во Моск.ун-та, 1984.– 345 с.
 18. *Эльконин Д. Б.* Детская психология : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Д. Б. Эльконин; ред.-сост. Б. Эльконин. – 4-е изд., стер. – М. : Издательский центр «Академия», 2007. – 384 с.
 19. *Якобсон П. М.* Психологические проблемы мотивации поведения человека / Павел Максимович Якобсон. – М. : Просвещение, 1969. – 317 с.

Відомості про автора:

Кормишее Микола Володимирович – кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри загальної психології ДДПУ, м.Слов'янск.

Статтю подано до друку 13.04.2015.